

Vida Valič Fabčič, Janez Vodičar in Aleš Obreza

ZAVETNIKA LEKARNARJEV IN ZDRAVNIKOV
SV. KOZMA IN DAMJAN V SLOVENSKI UMETNOSTI

Ljubljana, 2016

KAZALO

UVODNE BESEDE	5	4.22 HRASTOVLJE	40
ZAHVALA	5	4.23 JELŠEVEC	42
1 RELIGIJA IN ZDRAVJE	6	4.24 KAMNIK - GALERIJA MIHA MALEŠ	43
2 SV. KOZMA IN DAMJAN	8	4.25 KNEŽJA VAS	44
3 RAZUMEVANJE SV. KOZME IN DAMJANA NA SLOVENSKEM	13	4.26 KOČEVJE	45
4 UPODOBITVE SV. KOZME IN DAMJANA V SLOVENIJI	13	4.27 KOLOVRAT	46
4.1 AJDOVŠČINA	15	4.28 KOMENDA	47
4.2 BEVKE	16	4.29 KORENO NAD HORJULOM	49
4.3 BLOŠKA POLICA	17	4.30 KOŠTABONA	50
4.4 BOROVNICA	18	4.31 KOVOR	51
4.5 BREG PRI LITJI	20	4.32 KRAŠNJA	52
4.6 BREŽICE - POSAVSKI MUZEJ BREŽICE	21	4.33 KRKA	53
4.7 BRINJEVA GORA	23	4.34 KRKA - KAPELIGA	57
4.8 BRUNK	24	4.35 KROPA	58
4.9 BUČKA	25	4.36 KUZMA	59
4.10 BUŠINJA VAS	26	4.37 LEDINICA PRI ŽIREH	61
4.11 ČEMŠENIK	27	4.38 LJUBLJANA - FRANČIŠKANI	62
4.12 DOB	28	4.39 LJUBLJANA - GALERIJA AŽBE	63
4.13 DOBRAVIGA	29	4.40 LJUBLJANA - NADŠKOFIJSKI ARHIV	64
4.14 DOLŽ	31	4.41 LJUBLJANA - NARODNA GALERIJA	65
4.15 DRAVLJE	33	4.42 LJUBLJANA - NARODNI MUZEJ SLOVENIJE	68
4.16 DROŽANJE - SV. ROK NAD SEVNICO	34	4.43 LJUBLJANA - SEMENIŠKA KNJIŽNICA	70
4.17 GABRJE	35	4.44 LJUBLJANA - SV. FLORJAN	72
4.18 GOMILSKO	36	4.45 LJUBLJANA - URŠULINSKA CERKEV	73
4.19 GORENJE GRADIŠČE PRI ŠENTJERNEJU	37	4.46 MALI LIPOGLAV	74
4.20 GORENJE JESENICE	38	4.47 MALOVŠE	75
4.21 GORIČA VAS	39	4.48 MOKRONOG	76
		4.49 MOŠNJE	77
		4.50 NOVO MESTO - FRANČIŠKANI	78
		4.51 OLIMJE	79
		4.52 OLŠEVEK	81

4.53 OSOLNIK	82	5	PODROBNEJE O UPODOBITVAH	121
4.54 PODBRJE	83	6	PREDLOGI OGLED OV UPODOBITEV	
4.55 PODKUM	85		SV. KOZME IN DAMJANA	132
4.56 PREVALJE	86	6.1	POSAVSKO - DOLENJSKA POT	132
4.57 PUŠTAL	87	6.2	GORENJSKA POT	132
4.58 RAKITNA	89	6.3	PRIMORSKA POT	133
4.59 RAŠICA	90	6.4	LJUBLJANSKA POT	133
4.60 RIBNICA	91	7	LITERATURA	134
4.61 ROB	92			
4.62 ROSALNICE	93			
4.63 ROVA	95			
4.64 SMOLNIK	96			
4.65 SNEŽNIK	96			
4.66 SOTESKA	97			
4.67 SPODNJA DOBRAVA	98			
4.68 SREDNJA VAS	99			
4.69 SREDNJE GAMELJNE	100			
4.70 STAVČA VAS	101			
4.71 STOPNO	102			
4.72 SVETI MOHOR	103			
4.73 ŠENČUR	104			
4.74 ŠMARJE - SAP	105			
4.75 ŠMARTNO POD ŠMARN O GORO	106			
4.76 ŠMAVER	107			
4.77 ŠMIHEL PRI NOVEM MESTU	108			
4.78 TOMAŽJA VAS	109			
4.79 TURJE	110			
4.80 UTIK	111			
4.81 VELIKA BUKOVICA	112			
4.82 VELIKE ČEŠNJICE	114			
4.83 VELIKE LESE	115			
4.84 VINJI VRH PRI SEMIČU	116			
4.85 VRHNIKA	118			
4.86 ZGORNJA SLIVNICA	119			
4.87 ŽDINJA VAS	120			

UVODNE BESEDE

Pričujoča knjiga je dopolnjena in prilagojena verzija magistrske naloge Vide Valič Fabčič, mag. farm., ki jo je izdelala in zagovarjala na Fakulteti za farmacijo ob koncu leta 2014 (1). V njej so predstavljene upodobitve zavetnikov poklicev s področja zdravstva, sv. Kozme in Damjana (pravilni sta obe verziji imena Damijan in Damjan) v Sloveniji. Zaradi nepopolnih registrov so zajete upodobitve, do katerih smo prišli z uporabo različnih virov informacij, zagotovo pa bi se našel še kak primer, zlasti v zasebnih zbirkah.

V Sloveniji vsako leto 26. septembra obeležujemo dan slovenskih lekarn. To je dan, ko godujeta sv. Kozma in Damjan. Po izročilu sta bila dvojčka izučena zdravnika in lekarnarja. V začetku četrtega stoletja sta po nekaterih virih umrla mučeniške smrti. Že slabi dve stoletji kasneje so jima predvsem na vzhodu, kasneje tudi v zahodnem delu nekdanjega Rimskega imperija, posvetili prve cerkve. Od takrat pa vse do danes češčenje sv. Kozme in Damjana ni zamrlo, skozi zgodovino so nastale njune številne upodobitve. Svetnika sta na Slovenskem predstavljena s kipi (lesenimi, kamnitimi), oljnimi slikami, freskami, bakrorezi. Upodobitve nam kažejo, kakšne pripomočke, vsebnike, farmacevtske oblike, gotova zdravila in zdravilne rastline so lekarnarji in zdravniki uporabljali in pogosto tudi, kakšna oblačila so nosili v posameznih zgodovinskih obdobjih. V preteklosti sta upodobitve na slovenskih tleh dokumentirala Franc Minařik, mag. farm., in Jože Gregorič, duhovnik in slavist. Minařik, ki je prvi prispevek o svetih Kozmi in Damjanu objavil pred 100 leti, je do leta 1969 zbral 29 upodobitev na 23 lokacijah. Gregorič, ki je svoje za-

dnje delo o svetih Kozmi in Damjanu objavil pred 30 leti, je zbral 65 upodobitev na 53 lokacijah. Od takrat se je število in stanje upodobitev spremenilo. Že znane in nove upodobitve smo obiskali, fotografirali in opisali. Opisi zajemajo lego upodobitve, kratko zgodovino, podatke o avtorju, če je znan, in ikonografski opis.

S pomočjo različnih virov smo odkrili 28 upodobitev na 23 novih lokacijah in 10 novih upodobitev na 7 že znanih lokacijah ter tako zvišali skupno število znanih upodobitev v Sloveniji na 122 na 87 lokacijah. Poleg teh smo preverili tudi 15 upodobitev, ki jih danes ni več, na 14 lokacijah. Knjiga je zato pomemben prispevek k razvoju in poznavanju umetnosti v zgodovini zdravstva na področju Slovenije. Na poljuden način bralcem predstavlja del bogatega kulturnega izročila naših krajev in daje ideje za krajše izlete po Sloveniji. Ravno zaradi tega je med literaturo veliko internetnih virov, ki omogočajo lažjo dostopnost do dodatnih informacij. Dostopnost do vseh navedenih spletnih strani je bila preverjena 28. februarja 2016.

SEZNAM OKRAJŠAV

ev.	evidenčna
RNKD	Register nepremičnin kulturne dediščine
stol.	stoletje
sv.	sveti, sveta
št.	številka
zap.	zaporedna

ZAHVALA

Za pomoč pri pisanju in izdaji te knjige se avtorji zahvaljujemo vsem, ki so kakorkoli prispevali k njenemu nastanku.

Hvala duhovnikom, mežnarjem, ključarjem in gospodinjnam, ki so glavno avtorico pospremili do cerkva in ji dovolili fotografirati.

Hvala vsem, ki so bili pripravljeni fotografirati upodobitve in fotografije dovolili uporabiti.

Zahvaljujemo se Narodni galeriji, Narodnemu muzeju Slovenije, Posavskemu muzeju Brežice, Koroškemu pokrajinskemu muzeju – Muzeju Ravne na Koroškem, Galeriji Miha Maleš, Galeriji Ažbe in Slovenski policiji, ki so dovolili uporabo fotografskega gradiva.

Glavna avtorica se zahvaljuje staršem, tašči in tastu za varstvo hčerk, možu Dejanu za spodbude, potrpežljivost in pomoč pri fotografiranju.

3 RAZUMEVANJE SV. KOZME IN DAMJANA NA SLOVENSKEM

V slovenske pokrajine se je češčenje razširilo v srednjem veku, ko je oglejski patriarhat segal vse do Drave. K temu so najbolj pripomogli redovi, ki so se ukvarjali z zdravilstvom (cistercijani, kartuzijani). Največ upodobitev je ravno v okolici takratnih samostanov teh redovnih skupnosti: Stična, Bistra. Izjema je bil kraj Kuzma v Prekmurju, ki je sodil pod salzburško nadškofijo (22, 36). Češčenje svetnikov se je kot odgovor na protestantsko nasprotovanje in pobudo tridentinske katoliške preнове ponovno okrepilo v baroku. Takrat so bile ustanovljene tudi bratovščine sv. Kozme in Damjana. Že leta 1708 je bratovščina obstajala na Krki (37). Leta 1712 je znani zdravnik Marko Gerbec (1658-1718) v Ljubljani pri uršulinkah osnoval bratovščino sv. Kozme in Damjana, imenovano *Collegium medicum*, ki je bila prvo strokovno združenje zdravnikov in lekarnarjev na Slovenskem (38).

Najbolj znana božja pot na Kranjskem s cerkvijo, posvečeno sv. Kozmi in Damjanu, je na Krki na Dolenjskem. Že leta 1135 omenjena cerkev je svoj romarski razcvet doživela v 18. stol. Tja so prihajali romarji z Gorenjske, Notranjske in Dolenjske, pa tudi iz Istre, z Vipavskega in s Tolminskega. V tem času je bilo zapisanih največ ozdravljenj in uslišanj. Od leta 1646 do leta 1784 so župniki v knjižice zapisali 744 dogodkov v latinščini ali

nemščini in leta 1747 tudi enega v slovenščini (37). Romarji so se svetnikoma priporočali za zdravje ljudi in domačih živali. V spomin so prejemale podobice, ki so se ohranile do današnjih dni (39). Svetnika so častili tudi s pesmijo. Zapisanih je vsaj 11 pesmi, najstarejša naj bi nastala sredi 18. stol., nekatere so tudi uglasbene (37).

4 UPODOBITVE SV. KOZME IN DAMJANA V SLOVENIJI

Na ozemlju Slovenije je sv. Kozma in Damjana kot zaveznika zdravnikov, lekarnarjev in bolnikov prvi proučeval Franc Minařik, mag. farm. (1887-1972). Na Pohorju rojeni zbiratelj farmacevtsko-zgodovinskega gradiva je leta 1913 v reviji *Pharmazeutische Post* objavil članek v nemščini »Sveta Kozma in Damjan kot lekarnarja« (40). V njem je predstavil življenje in nekaj legend o svetnikih ter opisal tri dela, ki upodabljajo svetnika, z območja Avstro-Ogrske, vendar nobenega z območja današnje Slovenije. Čez dobro desetletje, leta 1924, je v zagrebški strokovni reviji *Vjesnik ljekarnika* objavil članek »Svetnika Kozma in Damjan v Ljubljanski škofiji« (23, 41). Opisal oz. omenil je 12 njihovih upodobitev, kako naj bi se češčenje razširilo v te kraje in zdravniško bratovščino sv. Kozma in Damjana v Ljubljani. V nadaljnjih letih je Minařik zbiral podatke o njihovih upodobitvah in svoje delo predstavil na Mednarodnem kongresu za zgodovino farmacije v Atenah aprila 1967. Istega leta je bil objavljen nekoliko razširjen slovenski prevod njegovega predavanja. Dve leti kasneje so izvirno predavanje v nemščini objavili v zborniku atenskega kongresa. V svojem predavanju je Minařik predstavil 24 del na 19 lokacijah, v uvodu in zaključku pa najpomembnejše upodobitve na tujem, način širitve češčenja v Slovenijo in skupne značilnosti upodobitev. V slovenskem prevodu je dodal še 4 upodobitve, med njimi tudi fresko v

4.1 AJDOVŠČINA

Ajdovščina je največji kraj v zgornji Vipavski dolini. Sredi zahodnega dela mesta na nekdanjem rimskem pokopališču stoji župnijska cerkev sv. Janeza Krstnika. Prvič jo omenjajo leta 1507, vendar naj bi stala tu že v poznem srednjem veku. Zgradbo so večkrat prezidali, nazadnje v 18. stol., ko so jo tudi barokizirali (43, 44). V prezbiteriju na vzdolžnih stenah poleg slik Cebejevega križevega pota visijo še štiri slike. Največja (Slika 4, 230 × 150 cm) je kopija Tizianove slike iz cerkve Santa Maria della Salute v Benetkah. Kdo je oljno sliko na platnu naslikal, ni znano, nastala pa je v 19. stol. (44). Italijanski renesančni slikar Tiziano Vecellio je izvirnik naslikal v 16. stol. v zahvalo ob koncu epidemije kuge (45). Na vrhu slike na prestolu v poltemi sedi sv. Marko. Desno pod njim stojita sv. Sebastijan in sv. Rok (pri slednjem naj bi šlo za Tizianov avtoportret), levo pa sv. Kozma in Damjan. Svetnik v rjavem plašču z rdečim vzorcem s prstom kaže proti svetnikoma na drugi strani in se ozira proti svojemu bratu. Ta je oblečen v rdeč plašč in drži srebrno posodico. Gleda sv. Marka na prestolu nad njimi. Oba svetnika zdravnika nosita zlat nakit: dobro je vidna bogata ogrlica pri enem, na palcu in prstancu obeh vidnih rok pa prstani.

Slika 4: Slika v prezbiteriju ajdovske cerkve, foto: Vida Valič Fabčič.

4.2 BEVKE

Bevke so razpotegnjeno naselje ob treh osamelcih na zahodnem delu Ljubljanskega barja. Sredi strnjenege dela vasi na nižjem delu osamelca Brdo stoji župnijska cerkev Povišanja sv. Križa. Prvič jo omenjajo leta 1528. Od takratne zgradbe ni vidnih ostankov. Sedanja cerkev je bila zgrajena v 17. stol., v drugi polovici 18. stol. so jo povečali in barokizirali. Cerkev sestavljajo ovalna ladja, pravokoten prezbiterij z glavnim oltarjem in še dve stranski kapeli z oltarjema iz prve polovice 19. stol. (46) V kapeli na desni strani je oltar s sliko obiska sv. Treh kraljev pri novorojenem Jezusu (Slika 5). Ob straneh sta pozlačena in polihromirana kipa sv. Kozme in Damjana visoka približno 60 cm. Svetnik na levi drži nenavadno osemkotno posodo s pokrovom in ima na glavi turban. Svetnik na desni drži ovalno posodo za mazila, desnico ima naslonjeni na prsi in oči upira kvišku. Oba sta oblečena v dolgo tuniko in plašč ter sta prepasana.

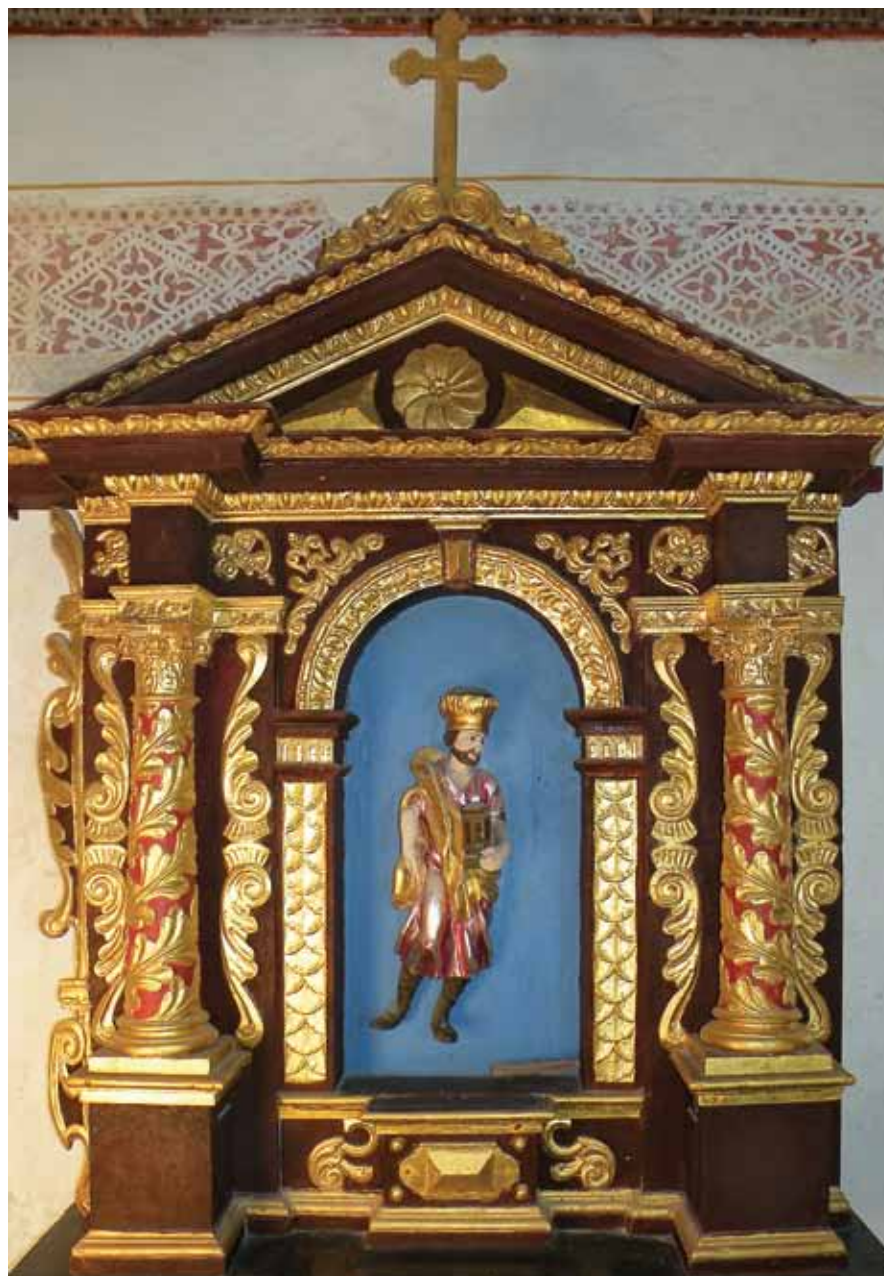

Slika 5: Stranski oltar v cerkvi v Bevkah, foto: Vida Valič Fabčič.

4.3 BLOŠKA POLICA

Bloška Polica je strnjeno naselje jugovzhodno od Cerknice. Na južnem robu vasi stoji podružnična cerkev sv. Vincencija Fererskega. Obdaja jo pokopališče z obzidjem. Cerkvica je ena izmed 21 podružnic župnije Stari Trg pri Ložu. Prvič je omenjena leta 1526 ob popisu premoženja in pobiranju davkov za boj proti Turkom.

Na slavoločni steni so ohranjene freske iz konca 15. ali 16. stol. (47). Do leta 1965 sta jih zakrivala lesena oltarja, ki sta sedaj na stenah cerkvene ladje. Tistega leta je kraj prizadel vihar in prevrnil zvonik na preslico v cerkveno ladjo. Poškodovan je bil tudi krasen kasetiran strop iz leta 1693. Cerkev so nato obnovili in spremenili postavitev oltarjev. Kipa sv. Kozme in Damjana (slika 6) sta do viharja stala v desnem stranskem oltarju ob slavoločni steni. V drugem stranskem oltarju je stal Marijin kip, ki pa se ni skladal s podobo cerkve. Zato so ga umaknili in kipa dvojčkov ločili in ju postavili vsakega v svoj oltar. Tako je sedaj sv. Kozma na levem stranskem oltarju, sv. Damjan pa na desnem. Polihromirana in pozlačena kipa predstavljata svetnika v značilni daljši tuniki in ogrnjena s preprostim plaščem. Nosita visoki pokrivali in škornje. Svetnik na levem oltarju z desnico kaže navzgor, levico ima spuščeno. Njegov bradati dvojček na desnem oltarju drži veliko šestkotno posodo s pokrovom.

Slika 6: Upodobitev sv. Damjana v cerkvi sv. Vincencija Fererskega, foto: Vida Valič Fabčič.